

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИ ФАОЛИЯТИ МЕЗОНЛАРИ МУҲИТИ

Имодинов Хамидилло Сойибжонович

Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар
институти катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада хизмат кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорлик тузилмалари фаолияти мезонлари ва ишчанлик муҳити каби масалалар кўриб чиқилган. Хусусан, хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик тузилмалари фаолияти самарадорлигини ошириш, мамлакатимиз ва хорижлик иқтисодчи-олимларнинг хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик тузилмалари фаолиятини ривожлантириш, улар фаолиятини баҳолаш мезонларига бағишланган фикрлари ва ушбу мавзуда муаллифнинг фикр-мулоҳазалари ўз аксини топган.

Калит сўзлар: тадбиркорлик, бизнес, кичик бизнес, иқтисодиёт, хизмат кўрсатиш, ишчанлик муҳити, хусусий мулк, рақобат, тадбиркор.

КИРИШ

Мамлакатимизда ўтказилаётган шиддатли ислохотлар иқтисодиётнинг барча соҳаларини, шу жумладан, тадбиркорлик тузилмалари фаолиятини ривожлантиришга замин яратди. Тадбиркорлик тузилмалари фаолиятини мамлакатимиз ички имкониятларидан келиб чиқиб, ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш долзарблигича колмоқда. Хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик тузилмалари фаолиятининг самарадорлигини ошириш йўллари тадқиқ этишда ўз ечимини кутаётган қатор муаммолар мавжуд.

Иқтисодиётни модернизациялаш ва аҳоли фаровонлигини ошириш шароитида хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик тузилмалари фаолияти самарадорлигини ошириш бугунги кунда мамлакат иқтисодиёти олдида турган муҳим масалалардан биридир. Хусусан, мулкчиликнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи деб эътироф этилаётган хизмат кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорлик тузилмалари фаолияти самарадорлигини оширишнинг истиқболлини белгилаш, ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш ва шу соҳада илмий жиҳатдан асосланган таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш ўта муҳимдир. Чунки бозор муносабатларини такомиллаштиришда, иқтисодиётни янада эркинлаштиришда тадбиркорлик тузилмалари фаолиятини ривожлантириш, унинг натижасида мамлакат бюджети

барқарорлигини таъминлаш, ялпи ички маҳсулотни (ЯИМ) ишлаб чиқариш, аҳоли бандлигини таъминлаш каби долзарб муаммоларни ҳал қилишга эришилмоқда. Мазкур соҳани ривожлантириш учун маълум шарт-шароитларнинг яратилиши, солиқ, божхона ва бошқа тўловлар бўйича имтиёзларнинг белгиланиши, банк кредитларидан самарали фойдаланиш натижасида қисқа давр ичида тадбиркорлик тузилмалари субъектларининг сони тобора ошиб бормоқда. Расмий маълумотларга кўра, 2019 йилда 59,3 фоизга етди. Ҳолбуки, бу кўрсаткич мустақилликнинг дастлабки йилларида 1,5 фоизни, 2000 йилда эса 31,0 фоизни ташкил этган эди. Лекин, бу борада айрим муаммолар мавжуд. Бунинг асосий сабаби тадбиркорлик тузилмалари фаолиятининг бугунги кун талабига мос иқтисодий механизмнинг яратилмаганлиги, улар фаолиятида иқтисодий воситалардан фойдаланиш, хўжалик юритувчи бошқа субъектлар билан иқтисодий алоқалари ва давлат ҳокимият органлари билан муносабатларининг такомиллашмаганлигидир. Шу билан бирга, хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик тузилмалари фаолияти субъектларининг самарадорлигини ошириш билан боғлиқ масалалар, хусусан уларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллариининг ҳамон ўз ечимини топмаганлиги ҳам ушбу тадқиқотимиз мавзусининг ўта долзарблигидан дарак беради.

ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ ВА МАТЕРИАЛЛАР

Мамлакатимиз ва хорижлик иқтисодчи-олимларнинг хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик тузилмалари фаолиятини ривожлантириш, улар фаолиятини баҳолаш мезонларига бағишланган қатор илмий ишлари мавжуд.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг назарий асослари ва ижтимоий аҳамияти А.Смит, Ж.Б.Сей, Дж.М.Кейнс, И.Шумпетер, А.В.Чаянов, К.А.Раицкий, И.А.Журавлева{1}, А.П.Киселев{2} каби иқтисодчи-олимлар томонидан ўрганилган. Улар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик назариясини ривожлантиришга ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз олимлари томонидан ҳам ушбу мавзу бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилди. Хусусан С.С.Ғуломов{3}, Ғ.Х.Кудратов{4}, Ё.Абдуллаев{5}, М.С.Косимова{6}, Б.Ходиев{7}, А.Абдуллаев{8}, кабиларнинг бу борада олиб борган тадқиқотларини алоҳда таъкидлаб утиш лозим.

Бугунги кунда республикамиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётида иқтисодиётни ислоҳ қилиш ва модернизациялаш жараёнлари хизмат кўрсатиш соҳасининг янада ривожланишини таъминлашга қаратилган. Ушбу соҳанинг улуши ялпи ички маҳсулотда, иқтисодиётда банд бўлганларнинг таркибида, давлат бюджетига тўланадиган солиқларда, янги иш ўринларини яратиш, мамлакатимиз

ички бозорини истеъмол моллари билан тўлдиришда кескин ошиб бормоқда ва келажакда ҳам бу жараённинг давом этишига қаратилган юридик-меъёрий асос яратилган.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МУҲОКАМАСИ

Маълумки, Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлаш, хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва унинг дахлсизлиги кафолатларини мустаҳкамлаш, тадбиркорликни ривожлантиришда бюрократик тўсиқларни бартараф этиш, мамлакатда инвестиция ва ишбилармонлик муҳитини яхшилаш, тадбиркорлик фаолиятига кенг эркинлик бериш, уларнинг фаолиятига давлат органларининг аралашувини тубдан қисқартиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишни таъминлаш, ҳуқуқбузарликларга йўл қўйилмаслик тадбиркорлик фаолиятини янада ривожлантириш соҳасида давлат сиёсатининг муҳим устувор йўналиши ва давлат органларининг биринчи даражали вазифаси этиб тайинланди. Шу сабабдан ҳам, ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тузилмалари рақобатбардошлигини бошқариш тизимининг шаклланиши ва истиқболларига қаратилган тадқиқотларга эҳтиёж юқоридир.

Шу боис тадқиқотимизда хизмат кўрсатиш соҳаси тадбиркорлик тузилмалари рақобатбардошлигини бошқариш тизимининг назарий-услубий асосларини ўрганишга бағишланади.

Ушбу мақсадда қуйидаги масалалар кўриб чиқилади:

- хизмат кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорлик тузилмалари фаолияти мезонлари ва ишчанлик муҳити;
- хизмат кўрсатиш соҳасида кичик тадбиркорлик функциялари ва хусусиятлари;
- самарали тадбиркорлик тузилмалари асосидаги институционал муҳит ва инновацияларни жорий этиш – Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тараққиётининг муҳим шартлари сифатида.

Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тузилмалари рақобатбардошлигини бошқариш тизимининг шаклланиши ва истиқболлари жамият тараққиётининг ўта аҳамиятли ва шу сабабли иқтисодиёт илмининг энг долзарб ва ҳақли равишда кўп тадқиқотчиларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этаётган биринчи даражали муаммолардан бири ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорлик тузилмалари фаолияти мезонлари ва ишчанлик муҳитининг мазмунини ёритиш учун изланишда маълум мантиқий кетма-кетликка риоя этишни лозим топдик: дастлаб тадбиркорлик фаолияти ва бизнес тушунчаларининг моҳияти илмий изоҳланади, сўнг амалдаги қонунчилик доирасида мамлакатимизда мавжуд тадбиркорлик тузилмалари

фаолияти хусусиятлари очиб берилди ва ниҳоят хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик тузилмалари фаолиятининг назарий талқини ва иқтисодий тизимлаштириш қоидаларига асосланиб уларни бошқариш жараёни тушунчаси зарурий элементларининг илмий-методологик шарҳи берилди, хизмат кўрсатиш соҳаси ижтимоий-иқтисодий мазмунига муаллифнинг янгича ёндошуви асослаб берилди.

Хизматларни ривожлантириш бўйича 2018 йилнинг 17 апрелда мухтарам Президентимизнинг "2018-2021 йилларда қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тугрисида"ги 1957-сонли қарори асосида вилоят ҳокимининг 2018 йил 19 апрелда 92-К сонли қарори қабул килинди.

Шунингдек, "Андижон вилоятида 2018-2021 йилларда қишлоқ жойларида хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш Дастури" ишлаб чиқилиб тасдиқланганлиги юқоридаги фикримизнинг далилидир.

Шунинг натижасида, хизматлар соҳасининг мамлакат ялпи ички маҳсулотидagi улуши 2018 йилда 52 фоизга, 2019 йилда 53 фоизга етганлиги иқтисодиётда руй бераётган ижобий тенденцияларнинг далилидир. Аммо бугунги кунда ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткич ялпи ички маҳсулотда 60-70 фоизни ташкил қилади. Демак, мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳаси бошқа тармоқларга нисбатан тез ривожланиши зарур.

Шунингдек, хизмат кўрсатиш соҳаси ривожини халқимиз фаровонлигининг ошишига хизмат қилади.

Хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик тузилмалари фаолияти самарадорлигининг назарий масалалари тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодий мазмуни ва моҳиятига, уларнинг фаолияти натижасига бориб такалади. Шу сабабли тадқиқот жараёнида тадбиркорлик фаолиятининг мазмуни ва моҳиятини кенг ёритишга ҳаракат қилдик.

ХУЛОСА

Бугунги кун иқтисодий адабиётлар ва юридик-меъерий ҳужжатларда "Тадбиркорлик", "Тадбиркор", "Бизнес", "Бизнесмен" каби тушунчалар кенг қўлланила бошланди. Уларнинг мазмуни ва моҳиятини англаш маълум маънода кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ҳақида тасаввурни шакллантиради.

"Тадбиркорлик" тушунчаси энциклопедик лугатда "тадбиркорлик - (ингл. enterprise) шахсий даромад, фойда олишга қаратилган фуқароларнинг муштарак фаолияти сифатида кўрсатилган. Бу фаолият ўз номидан, ўз мулкий масъулияти ва жавобгарлиги, шахснинг юридик масъулияти эвазига амалга оширилади.

Тадбиркор қонун томонидан таъқиқданмаган барча ҳужалик фаолияти, шу жумладан, воситачилик, сотиш-сотиб олиш, маслаҳат бериш, кимматбаҳо

когозлар билан иш олиб бориш кабилар билан шугулланиш мумкин" деб таърифланган {16}.

Бошкача сўз билан айтганда, тадбиркорлик - иқтисодиётнинг инсон омили, унинг интеллектуал фаолияти оркали фуқаро ёки фуқароларнинг ўз мақсадларига эришиш учун хўжалик юритиш фаолияти ёки фаолиятidir.

Тадбиркорлик фаолияти натижалари хусусий мулк ва мулкчилик муносабатларининг шаклланиши билан юзага келиб, кейинчалик тараккий этган бўлса-да, унинг том маънодаги моҳияти замонавий бизнеснинг қарор топишида, иқтисодий эркинлик асосида тадбиркорлик олиб борилишида яққол ифодаланади.

Тадбиркорлик ўз ичига ижтимоий муносабатларни қамраб олган ижтимоий-иқтисодий ҳодисадир. Унда ҳуқуқий, рухий, ташкилий, иқтисодий ва тарихий томонлар мавжуд. Тадбиркорликни ривожлантиришда улуг аждодларимиздан мерос бўлиб қолган ўлмас асарлар бизга бебаҳо манба бўлиб хизмат қилади. Ўрта Осиёда иқтисодий фикрларнинг шаклланиши буюк мутаффакирлар Фаробий, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Абу Али Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Юсуф Хос Хожиб, Алишер Навоий, Захириддин Мухаммад Бобур ва бошқаларнинг номи билан узвий боғлиқ. Улар ўз асарларида иқтисодиётни, шу жумладан, тадбиркорликнинг жамиятдаги ўрнига жуда катта эътибор беришган.

Тадбиркорлик – ишбилармонликнинг энг гуллаган даври Амир Темур (1336 -1405 йиллар) номи билан бевосита боғлиқдир.

"Темур тузуклари"да "тижорат аҳилларини" жамиятни бошқариш устунларидан бири деб таърифлаб, ўзи бошқарган катта давлатда тадбиркор ва ишбилармонлар учун барча шарт-шароитлар яратилиб ҳукумат томонидан ҳимоя қилинган. Имтиёзлар берилиб, тадбиркор ва ишбилармонлар тақдирлангани баён қилинган. Амир Темур садоқатли ва ташаббускор ходимларни кадрлаган. Давлатни бошқаришда Амир Темурнинг тадбиркорлиги, мана қарийб етти асрдирки, дунёга андоза бўлиб келмоқда.

"Мен тажрибамдан шуни билдимки, - деб ёзади Амир Темур ўз тузукларида - юз минг отлиқ аскар қила олмаган ишни бир тўғри тадбир билан амалга ошириш мумкин экан".

Тадбиркорлар фаолияти дастлаб илмий-тадқиқот ишларининг таҳлил объекти бўлмаган. Инглиз иқтисодчи-олимлари А.Смит (1723-1790) ва Д. Рикардо (1772-1823) иқтисодиётни ўз-ўзини мувофиқлаштирувчи механизм деб қабул қилганлар. Ушбу механизмда ижодий тадбиркорликка ўрин йўқ эди. "Халқлар бойлигининг моҳияти ва сабабларини тадқиқ этиш" (1776) китобида А.Смит тадбиркор таърифига эътибор қаратган. Унинг фикрича, тадбиркор - капитал эгаси. У муайян тижорат ғоясини амалга ошириб, даромад олиш учун

таваккалчилик билан иш бошлайди, чунки капитални бирор-бир ишга сарфлаш доимо таваккалчилик билан боғлиқдир.

Тадбиркорликдан олинган даромад, А.Смит фикрича, шахсий таваккалчилик учун олинган мукофот. Тадбиркор ишлаб чиқаришни ўзи режалаштиради, ташкил этади, ишлаб чиқариш фаолияти натижаларига эгалик қилади. Шу боис А.Смит бозор тизимининг марказий механизмини рақобат механизми деб тушунган. Ўз манфаатини кўзлаб юрган ҳар бир киши бозорда шу мақсад билан юрган кишиларга дуч келади. Натижада, бозорда ҳаракат қилувчи ҳар бир субъект рақобатчи таклиф қилган нархларга рози бўлади. Бундай рақобатда ўхшаш товарларга меъёрдан ортиқ нарх қўйган ишлаб чиқарувчи харидорни йўқотиши ҳеч гап эмас. А.Смитнинг қайд қилишича, тадбиркор жамият сотиб олишни ҳоҳлаган ва керакли микдордаги товарларни ишлаб чиқаради. Шу билан бирга, А.Смит бозорнинг қудратли куч эканлигини, у жамиятни керак бўлган товарлар билан доимо таъминлашини ва бу тизим ўз-ўзини мувофиқлаштиришини кўрсатиб берган. А.Смит рақобат ва даромад ишларига давлатнинг аралашшига қарши бўлган. Унинг фикрича, ўз-ўзига қўйиб берилган бозор тизими ривожланади ва бундай тизими бор халқнинг бойлиги ортаверади.

Бу борада вужудга келган иқтисодиёт назариясидаги янги йўналиш, асосчиси бўлган Дж.М.Кейнс (1883-1946) назариясига қисман тўхталиб ўтамыз. Унинг фикрича, иқтисодиёт назариясида иккита оқим - "тартибга солинувчи иқтисодиёт" ва "эркин тадбиркорлик" мавжуд бўлган.

Бизнес - иш ёки фаолият. Хўжалик юритиш нуқтаи-назардан бизнес - иқтисодий фаолият, иш олиб бориш тизими ёки фаолият юритиш тизими бўлиб, унда товар ёки хизмат ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, уларни сотиш, ишлаб чиқариш омиллари, яъни мулк эгаси томонидан амалга оширилади.

Бизнес ишлаб чиқаришни ташкил қилишдан иборат фойдали маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар кўрсатиш тизимидир.

Бизнес тушунчаси қачон, ким томонидан, қандай вазиятда дастлаб ишлатилганлиги тўғрисида маълумотлар тарихий манбаларда деярли учрамайди. Бизнес сўзи инглиз тилидан келиб чиқишига қараб, унинг Ватани Буюк Британия деб тан олишимиз ҳам мумкин. Бунга яна бир асос сифатида XVIII-XIX асрлардаги саноат инқилоби, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тараққиёт ҳам Буюк Британияда юз берганини мисол қилишимиз мумкин.

Бизнинг фикрича, бизнес деганда ўз ёки қарз маблағи, ўз жавобгарлиги остида ташаббускорлик ва таваккалчилик билан фойда олишга қаратилган фаолият тушунилади. Кичик бизнес деганда иқтисодиётнинг тез ўзгарувчанлигига мослаша оладиган, қонунлар билан чегараланган ходимлар

сонига эга бўлган, кичик ҳажмда фаолият кўрсатувчи хўжалик юритувчи субъектлар тушунилади.

Тадбиркорлик объекти деганда, аввало маълум бир фаолиятни юритишга имконият яратадиган корхонани тушуниш лозим. Улар: ишлаб чиқариш соҳасидаги тадбиркорлик; хизмат кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорлик; савдосотиқ тадбиркорлиги; молия соҳасидаги тадбиркорлик.

Тадбиркорлик ишлаб чиқилган товар (кўрсатилган хизмат)лар ва шунга яраша даромадда моддийлашади. Даромад тадбиркорлик фаолиятини баҳолайдиган асосий мезон ҳисобланиб, у фаолиятнинг барча омилларидан оқилона фойдаланишга боғлиқ. Тадбиркорлик бошида маълум бир соҳа фаолият кўрсатиш имконини белгилаш учун керак бўлса, сўнгра бундай ресурсларнинг янги муносабатлари тадбиркор учун ўта зарур бўлиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. А.В.Чаянов. О размере семьи и крестьянского домохозяйства. // Вестник статистики. 1991, №7,- 47 с.;
2. Раицкий К.А. Экономика предприятия. Учебник - М.: ИВЦ "Маркетинг". 2003. - 683 с.;
3. Журавлева И.А. Основные направления развития малого бизнеса в сфере услуг и их экономическое обоснование., Дисс. На соискание ученой степени кандидата экономических наук, Белгород-2005.
4. Киселев А.П. Теория и практика современного бизнеса. - "Либра", 1995. - 246 с.
5. Фуломов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес. - Т.: "Шарк" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти. 2002. - 365 б.
6. Кудратов Ф.Х-, Пардаев М.К-, Абдукаримов Б.А. Сервис ривожу - аҳолининг бандлигини таъминлаш ва фаровонлигини ошириш омили. Рисола. Т.: "Фан ва технология", 2007. -16 б.
7. Абдуллаев Ё., Каримов Ф. Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари. 100 савол ва 100 жавоб (1-кисм), Т.- "Мех.нат", 2000 - 347 б.
8. Косимова М.С., Ходиев Б.Ю., Самадов А.Н., Мухитдинова У.С. Кичик бизнесни бошқариш. -Т: "Укитувчи", 2003. - 239 б.